

Bu dergide yayımlanan makalelerin telif hakları Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisine ait olup CC-BY-NC-ND lisansına uygun olarak açık erişim olarak yayımlanmaktadır / The copyright of the articles published in this journal belongs to Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi and they are published as open access in accordance with the CC-BY-NC-ND license.

Bu makalenin değerlendirmesi çift taraflı kör hakemlik ile yapılmıştır / This article was evaluated by double-blind peer review.

Etik bildirim: taed@ktb.gov.tr /Ethics notification: taed@ktb.gov.tr

Atıf Bilgisi/Citation

Aliyev, E. (2025). Gürcistan'da Yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında bebeklerin çileden çıkarılması ve sonrası gelenekler, törenler, terbiye yöntemleri. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 90, 165-178.

Araştırma Makalesi

Gürcistan'da Yaşayan Azerbaycan Türkleri Arasında Bebeklerin Çileden Çıkarılması ve Sonrası Gelenekler, Törenler, Terbiye Yöntemleri*

Esed ALİYEYEV

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

Yazar Notu

Esed ALİYEYEV ● <https://orcid.org/0009-0007-5645-2283>

Bu makalede herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması yoktur.

Bu makalenin yazarı tarafından çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Bu çalışmaya ilişkin etik kurul izin belgesi alınmış olup gerekli belgeler yazar tarafından dergiye iletilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Bu makale ile ilgili iletişim için Esed ALİYEYEV, AZ1073, H.Cavid pr., 115, Bakü, Azerbaycan adresine başvurunuz. esed.aliyev.2020@mail.ru

* Gönderilme Tarihi: 28 Aralık 2024; Kabul Tarihi: 30 Haziran 2025; Yayımlanma Tarihi: 31 Temmuz 2025 / Submission Date: December 28, 2024, Acceptance Date: June 30, 2025, Publication Date: July 31, 2025.

Research Article

Among Georgian Azerbaijani-Turks, The Customs, Ceremonies, Methods of Upbringing of Infants and Their Subsequent Customs**Esed ALIYEV**

Azerbaijan National Academy of Sciences

Author NoteEsed ALIYEV ● <https://orcid.org/0009-0007-5645-2283>

There is no financial conflict of interest with any institution, organization or person in this article.

The author of this article declares that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and that all studies used were cited in the references.

Ethics committee approval has been obtained for this study and the necessary documents have been submitted to the journal by the author.

No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

For communications regarding this article, please contact Esed ALIYEV, AZ1073, H.Cavid pr., 115, Baku, Azerbaijan. esed.aliyev.2020@mail.ru

Öz

Günümüz Gürcistan coğrafyasının bazı bölgelerinde eski dönemlerden bu yana Azerbaycanlılar/Türkler yaşamıştır. Onların şekillenmesine farklı Türk boyları katkıda bulunmuştur. Azerbaycan Türklerinin bir parçası olan Gürcistan Azerbaycanlılarının yaşantısında, yeni doğmuş çocuklarla ilgili icra edilen birtakım gelenek (çile takkesi ve gömleği giyindirmek, hayvanın boyun kemiği atılmış su ile banyo yaptırmak, topraktan geçirmek vs.), tören (ahit kardeşliği, ahit bacılığı, diş hediğine toplanma, saç ve tırnak kesme, küçük düğün/sünnet düğünü, kirve akrabalığı vs) ve belirli bir yaşa ulaştıklarında da onların ahlaki, çalışma, fiziki, akli ve estetik terbiyeleri yer almaktaydı.

Çalışmada ayrıca çocuklarda ahlaki terbiyenin sağlanması için ebeveyn-evlat ilişkilerine, onların karşılıklı güven ve iletişim güzelliğine özel dikkat yetirildiği kaydedilmektedir. İletişim güzelliği, başkalarını işitme, dinleme becerisi, diğerlerinin olumlu düşüncelerini, öğütlerini kavrama, kabul etme kabiliyeti ahlaki terbiyeye tam anlamıyla nail olmanın temel şartı kabul edilirdi.

Tarihi-etnografik açıdan ilk defa kaleme alınan bu çalışmada çocuklara ve onlarla ilgili meselelere bebeklikten itibaren ebeveyn tarafından bu şekilde kompleks yaklaşılmasının, onları kökü binyılların derinliklerinden boy gösteren millî değerlerimize, gelenek ve göreneklerimize saygılı biçimde yetiştirmeye, şekillendirmeye yönelik olduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Gürcistan Azerbaycanlıları/Türkleri, çocuklar, gelenekler, törenler, eğitim

Abstract

Azerbaijani-Turks have lived in several regions of present-day Georgia since ancient times. Various Turkic tribes participated in their formation. One of the most important places in the family life of the Georgian Azerbaijani-Turks, who are an integral part of the Azerbaijani Turks, are the customs performed in connection with newborn children (dressing them in a turban, a shirt, bathing the animal with water containing the neck bone, passing through the soil, etc.), ceremonies (covenant brotherhood, covenant sisterhood, tooth brushing, shaving hair, nail trimming, as well as small wedding-circumcision wedding, kinship, etc.), when they reached the appropriate age, their moral education, labor education, physical education, mental education, as well as aesthetic education .

In this article written by us for the first time in a historical-ethnographic style, it is emphasized that such a comprehensive approach to children and their realated issues by parents from infancy to childhood serves to educate and shape them in the spirit of respect for our national values and traditions, whose roots are rooted in the depths of thousands of years.

It is also emphasized that special attention was paid to parent-child relations, mutual trust and beauty of communication between them in order to ensure the moral education of children in all its aspects. It is the beauty of communication, the ability to hear and listen to others, that were considered as the main conditions for achieving the integrity of moral education.

Keywords: Georgian Azerbaijanis-Turks, children, customs, ceremonies, education

Gürcistan'da Yaşayan Azerbaycan Türkleri Arasında Bebeklerin Çileden Çıkarılması ve Sonrası Gelenekler, Törenler, Terbiye Yöntemleri

Gürcistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri, meskunlaştıkları arazilerin kadim sakinleridirler. Önceki dönemlerde ve XV. yüzyılın başlangıcında, şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti'nin doğu ve güneydoğu bölgesi Azerbaycan devletine – Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Saveviler – bağlı olsa da (Memmedov, 2013, s. 70-71), sonraları Borçalı el değiştirmiştir. Böyle bir durumla XVIII. yüzyılın ilk yarısında da karşı karşıya kalınmıştır. Söz konusu yüzyılın başlarında Borçalı Nahiyesi Gence Hanlığı'na bağlı olsa da, II. Uğurlu Han Ziyadoğlu'nun 1736 yılında Muğan'da Nadir Han'ın Şah seçilmesine itirazının karşılığında Nadir, Gazakh, Borçalı, Şemşeddil bölgelerini Ziyadoğulları'ndan alıp Gürcistan emirlerinin yönetimine (Kartli Çarı Teymuraz'a) vermiştir (Aliyev, 2009, s. 338; Babazade, 2012, s. 22-23; Recebli, 2013, s. 21; Kırzioğlu, 1972, s. 36). 1840'lı yılların sonu ve 1850'li yıllarda Şeki Hanlığı'nın güçlenmesi ve Çelebi Han'ın iktidarının pekişmesi, Karabağ Hanı Penah Han, Karadağ Hanı Kazım Han, Nahçıvan Hanı Haydarkulu Han ve Gence Hanı Şahverdi Han'ı tedirgin etti. Bu durum üzerine Şeki Hanlığı'na karşı Gürcü çarları Teymuraz ve II. İrakli ile birleşerek ittifak kurdular. Ancak Gence'yi ele geçirmek isteyen II. İrakli ihanet yolunu seçti. Nitekim 1751 yılında müttefiklerini Şemkir yakınlarındaki kampına çağırarak onları “tuzağa düşürdü” (Recebli, 2013, s. 211).

Durumdan haberdar olan Şeki Hanı Hacı Çelebi, Gürcü kuvvetlerine saldırarak onları mağlup etmiş ve hanları esaretten kurtarmıştır. O, Gazakh, Borçalı ve Şemşeddil bölgelerinde Gürcü hakimiyetine son verip, oğlu Ağakişi Bey'i bu yerlere yönetici olarak atamıştır. Ancak 1755 yılında Hacı Çelebi vefat etmiş ve Şeki Hanlığı zayıflamaya başlamıştır. Bundan sonra Gazakh, Borçalı ve Şemşeddil bölgeleri yeniden Gürcülerin hakimiyetine geçmiştir (Bakıhanov, 1991, s. 157; Aliyev, 2009, s. 342).

Bir zamanlar Azerbaycan'a ait olan ve Sultanlık, Mahal statüsüne sahip Borçalı yurdu, Güney Kafkasya'nın Rusya tarafından işgalinden sonra özel “Tatar Distansiyası” statüsü alarak Tiflis Eyaleti'ne bağlı bir kazaya dönüştürüldü. Bu dönemde kazanın sınırı Rus yazar A. D. Eritsov tarafından şöyle tasvir edilmiştir:

Borçalı Ovası, Loru ve Trialeti dağlarının da dahil olduğu kaza, Tiflis'in güneydoğusunda 40°40" ve 62°22" güney uzunlukları arasında bulunur. En yüksek zirvesi denizden 9918 verst¹ yüksekliğinde Halep Dağı'dır. Kaza, aynı şekilde Yelizavetpol Eyaleti'nin Gazakh, İrevan Eyaleti'nin Aleksandropol kazası ile sınırdır. Onun güney sınırı Goşadağ Sıradağları'ndan ve Pembek Vadisi'nden geçmektedir. Borçalı'nın arazisi kuzeybatı istikametinde sağda Çubuklu, daha sonra ise Ağlağan olarak isimlendirilen Bozabdal Sıradağları'na kadar uzanmaktadır. Söz konusu bölgenin batıda Garakhaç'tan geçen sınırı Leyli Dağı'na ulaşmaktadır. Borçalı'yı burada Akhalkalek kazasından Yemlikli (Şiştepe), Eyrgar, Devegiran, Goyundağ, Simsar, Şahnabad (Şahnababel), Gori'den Cem-Cem, Ercivan dağları, Tiflis'ten ise Mengilis'teki Sarıdağ ayırmaktadır. Burada Borçalı'nın sınırı Yağlıca Ovası dahil olmakla Kırmızı Köprü'ye ulaşmaktadır. Borçalı'nın toplam sınırının uzunluğu 480 versttir ki bunun da 100 versti Gazakh kazası ile sınırdır (Eritsov, 1887, s. 367-369).

Rus yazar ayrıca, Akhalsikh, Akhalkalek ve Telav kazalarından iki kat büyük olan Borçalı'nın arazi açısından, Tiflis, Tianet ve Duşet kazalarından da büyük olduğunu kaydetmektedir. Eritsov'a göre Borçalı arazisi o kadar büyüktür ki ne Kutais ne İrevan ne Yelizavetpol ne de Bakü eyaletleri onunla mukayese edilemez (Eritsov, 1887, s. 369). XIX. yüzyılın sonlarına ait bir kaynaktaki Borçalı'nın arazisi 111,96 mil, yahut 5,417 verst, yani 564,472 desyatin olarak gösterilmekte ve Tiflis Eyaleti'nde en geniş arazinin Borçalı kazasına mahsus olduğu kaydedilmektedir (Argutinskiy-Dolgorukov ve ark., 1887, s. 10).

Yukarıda kaydedilenlerden hareketle tarihçi/etnograf Kerem Hetemoğlu Memmedli şöyle diyor:

¹ Bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre ve 3500 feete karşılık gelmektedir.

Borçalı kazasının arazisi şimdiki Gürcistan'ın güneydoğu Dmanisi (Başgeçit), Bolnisi (Çörük Gemerli), Marneuli (Sarvan, Candar, Gızılhacılı), Gardabani (Garatepe-Garayazı), Zalga'nın (Barmagsız) bir kısmı, Rustavi (Bostanşehir, bazı kaynaklarda ise Gara Ay şehri), şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuzeyini (Noyamberyan (Baranlı), Spitak (Hammalı), Amasiya (Ağbaba), Stepanavan (Calaloğlu), Kalinon'u (Daşır) kapsamıştır. Lakin hem Çar Rusyası hem de Sovyetler Dönemi'nde Borçalı'nın 1000 yıllardan beri Türkçe olan yer isimleri yapay şekilde uydurma isimlerle değiştirilmiştir (Boraçlı Abideleri, 2013, s. 4).

Hem Borçalı'nın parçalanmış arazilerinde hem de Borçalı olarak bilinen diğer tarihi Azerbaycan topraklarında sürekli Azerbaycanlılar/Türkler yaşamıştır. Onlar bu arazilerde sayı olarak çoğunluğu oluştursalar da, bazen rakamlar çarpıtılarak Azerbaycanlıların/Türklerin sayısına dair sahte bilgiler verilmiştir.

Azerbaycan Türklerinin bir parçası olan Gürcistan Azerbaycanlıları/Türkleri yaşadıkları arazilerde gelenek ve göreneklerini muhafaza etmiş, zengin maddi ve manevi kültür örnekleri, terbiye usulleri geliştirmiş ve törenler yapmışlardır.

Konuyla İlgili Yapılan Çalışmalar

Gürcistan Azerbaycanlılarının/Türklerinin günlük yaşantıları bugüne kadar araştırma konusu yapılmamıştır. Bir halkın tarihi sadece yazılı kaynaklarda değil, onu diğerlerinden ayıran gelenek, görenek, tören, yetiştirme tarzı vb. ile de korunmaktadır. Öte yandan, son dönemde dünyada ve içinde bulunduğu Güney Kafkasya'da yaşanan olaylar, ulusal-etnik temelli anlaşmazlıklar ve savaşlar, ayrıca Gürcistan Azerbaycanlılarına yönelik çeşitli baskılar, yerel halkın anayurdundan kitlesel göçüne ve manevi mirasımızın zengin hazinesi olan yaşlı neslin yerinden edilmesine yol açmaktadır. Bu durum, zengin kültürel mirasımızın incelenmesini engelliyor. Bu nedenle amacımız, söz konusu bölgede bebeklerin çileden çıkarılmasına ilişkin kuralları ve bu nüfus arasında uygulanan gelenek, görenek, tören ve yetiştirme yöntemlerini bilim camiasına duyurmak, aynı zamanda bu bilgileri toplayıp halkla paylaşmaktır.

Materyal ve Yöntem

Makalede, 1990-2000 yıllarında Gürcistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasından derlediğimiz etnografik, sözlü ve yazılı malzemelerden yararlanılmıştır. Etnografik araştırmalarda yaygın olarak kullanılan karşılaştırmalı analiz, betimleme, nüfus araştırmaları, kişisel gözlem ve konunun nesnel yorumuna dayalı yöntemler kullanılmıştır. Materyaller toplanırken 15 kaynak kişi ile sözlü anket yapılmıştır.

Çileyle bağlı gelenekler, törenler ve terbiye

Gürcistan Azerbaycanlılarının/Türklerin yaşamında en önemli, belki de en temel aşamalarını, yeni doğan bebeklerin çileden² çıkarılması ve bundan sonraki gelenek ve törenler oluşturmaktadır.

Çalışma bağlamında araştırılan bölgelerden toplanılan etnografik veriler, yeni doğan bebeklere banyo yaptırıldıktan sonra “çile gömleği” ve “çile takkesi” giydirilerek belendiğini göstermektedir. Gömlek ve takke zaman zaman yenilse de (bebeğin birkaç çile gömleği ve takkesi olurdu) bebeğin çilesi çıkıncaya (kırk gün) kadar çıkarılmazdı.

Karayazı Bölgesi'ne bağlı Ağtehle köyü sakini Tezegül Hanahmed kızı Aliyeva'nın anlattığına göre çileli çocuğun uyuduğu odaya yabancıların, özellikle yüzüklü, küpeli ve cin musallat olan kadınların girişine izin verilmezdi. Onlara göre bu durum bebeğin sağlığını etkiler, hatta ölümü ile sonuçlanabilirdi. Bu yüzden de eve yabancı geldiği zaman dışarıda bir süre bekletilir, bebek dışarı çıkarıldıktan sonra içeri girmesine izin verilirdi. Bundan sonra bebek

² Kırk gün demektir. Bebeği doğduktan sonraki ilk kırk gün bir takım tehlikelerden korumak amacıyla bazı önlemler alınır.

içeri, eve geri getirilirdi. Yani, çocuk yabancıyı değil yabancı çocuğu karşılamış olurdu. Çocuğun uyuduğu odaya kendisi de bilmeden boynunda boncuk, üzerinde metal eşya olan kadın girdiği zaman bebeğin rengi değişir, durumu kötüleşirdi. Metal eşyanın ve boncuğun etkisini yok etmek, çocuğun durumunu iyileştirmek için gecikmeden toprağı 40-50 cm derinliğinde köprü şeklinde kazıp bebeği altından geçirirlerdi. (Aliyeva Tezegül Hanahmed kızı, 1938 doğumlu, Garayazı Bölgesi, Ağtehle köyü, kişisel iletişim, 17 Mayıs 1999) Gürcistan Azerbaycanlıları/Türkleri arasında mevcut olan “topraktan geçirme” geleneğine dair Azerbaycan etnografisinde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Anlaşılan bu gelenek yalnızca araştırdığımız bölgenin halkı arasında yayılmıştır.

Etnograf H. G. Gedirzade’nin verdiği bilgilere göre geçmişte Nahçıvan’da “Babaoul” isimli yassı, sarıya çalan veya mavi renkli boncuk son derece tehlikeli kabul edilirdi. Kırklı bebeğin üzerine böyle bir boncuk konulduğunda çocuk sararır veya morararak ölürdü (Gedirzade, 2003, 155). Çileli bebeğe, içine hayvanların boyun kemiği atılmış su ile banyo yaptırılırdı. Söylenenlere göre bu su bebeğin kemiklerinin, özellikle de boyun kemiğinin güçlenmesinde önem arz etmekteydi.

Karayazı Bölgesi’ne bağlı Ağtehle köyü sakini Dilara Samed kızı Aliyeva’nın söylediğine göre, doğumunun kırkinci gününde çocuk çileden çıkarılırdı. Bu zaman ılık sudan 40 yemek kaşığı alınıp bakır bir kaba dökülürdü. Sonra çocuğa banyo yaptırıp, alınan kırk kaşık suyu onun omuzları üzerinden akıtarak “Ağrın-acın, derdin-belan bu su ile gitsin”derlerdi. Çocuğun takkesinin, gömleğinin ve belek bezlerinin çilesi de aynı gün götürülürdü. Çilesi götürülen takke ve gömlekler bir daha çocuğa giydirilmez, katlanıp sonraki çocuk için saklanır, belek bezi ise birtakım işlerde kullanılırdı (Aliyeva Dilara Samed kızı, 1933 doğumlu, Garayazı Bölgesi, Ağtehle köyü, kişisel iletişim, 22 Haziran 1991)

Araştırılan bölgelerden topladığımız etnografik verilere göre, çocuğun çilesi (kırkı) çıktıktan birkaç gün sonra ailede “kardeşlik” veya “bacılık” isimli tören düzenlenirdi. Bu gelenek komşu Gürcüler arasında da görülmektedir. Verilen bilgilere göre ailenin tek erkek çocuğu belli bir yaşa ulaştığında iletişim kurup güvendiği bir kimse ile “kan kardeşi” olurdu. “Kan kardeşi” olma ritüeli şöyle yapılırdı: Her ikisi parmaklarını hafifçe çertir ve çıkan kan birbirine katarlardı. Ailenin tek kız çocuğu, arkadaşlık ettiği ve kendisine sırdaş bildiği kızla birkaç kişinin şahitliği ile ahdedip “ahit bacası” olurdu. Bu “arkadaşlığa” çok değer verilirdi. Söz konusu arkadaşlık, arkadaşın evinde dünyaya yeni çocuk geldiğinde kendisini daha çabuk gösterirdi.

Yeni doğan erkek olursa, bebeğin babasının; kız olursa annesinin arkadaşı çoklu hediyelerle çocuğu görmeye, anne-babayı tebrik etmeye gelirdi. Arkadaşın gelişi için düzenlenen törende lezzetli yemeklerle donatılmış bir sofraya kurulurdu. 15-20, hatta bazen 30 kişinin katıldığı bu törende çoğu zaman aşık veya zurnacı grubu da olurdu (Aliyev, 2012, s. 95).

Şu kadarını söyleyelim ki, arkadaşın yeni doğan bebeği ziyareti sırasında çalgılı tören yapılmasına diğer halkların folklorunda rastlamamaktayız. Borçalı Bölgesi’ne bağlı Mameyi köyü sakini Gıyafet Halil kızı Halilova’nın verdiği bilgilere göre çocuğun ilk dişi çıktığı zaman da tören yapılırdı. “Diş hediğine toplanma” olarak isimlendirilen bu törene daha çok aile bireyleri, akrabalar ve komşular katılırdı. Söz konusu törende buğday, fasulye ve nohutun karışımından hedik pişirilir ve yedi eve dağıtılırdı. Kurala uygun olarak hedik kabı boş geri verilmez, içine para veya tatlı konulurdu. Söylenenlere göre hedik, çocuğun sonraki dişlerinin ağrısız ve çabuk çıkmasına yardımcı bir araç olarak kabul edilirdi (Halilova Gıyafet Halil kızı, 1954 doğumlu, Borçalı bölgesi, Mameyi Köyü, kişisel iletişim, 19 Eylül 1998)

Udinlerde ise ilk dişi çıkan çocuğa “küçük düğün, diş düğünü” yapılırdı (Kalafat, 2006, s. 348).

Araştırılan bölge halkları arasında çocuğun ilk “süt dişi” düştüğü zaman onu sandığın veya yüklüğün arkasına atarak “ay fare, ince veya süt dişimi sana veriyorum, balta dişini bana ver” derlerdi. Böyle bir deyim küçük farklılıklarla Karaçay-Balkarlarda da mevcuttu:

“Çıçkan! Çıçkan! -A fare! A fare!

Eski dişimi al da, -Eski dişimi al da,

Manga djangı tiş ber!-Bana yeni diş ver”

Bu gelenek Büyük Okyanus'un Raratonga adasında yaşayan halk arasında da uygulanmıştır(Ortabaeva, 2001, s. 289).

Ailenin arzularından biri çocuğun ayakları üzerinde (dik) durması ve ilk adımı atmasıydı. Bu istekle anne çocuğun her iki elini tutup ayağa kaldırır ve sesli bir şekilde şöyle bir nağme okurdu:

“Day dur, day dur, dayın gelsin,

Çömçelerde payın gelsin.

Payızı kışı neynirik?

Balam yazın yayın gelsin” (Aliyev, 2010, s. 115).

Yukarıdaki nağme-şiiirde çocuğun dik durmasıyla dayının arzulanması, onun sabırsızlıkla beklenmesi tesadüfi değildir. Bize göre bu deyimde anaerkillikten kalan izler kendini göstermektedir. Yani, anne gibi kardeşi de yüce ve kutsaldır (Memmedov, 2008, s. 243).

Çocuğun ayağa kalkıp ilk adımını attığı gün dedesi ve ninesi bir erkek kuzu kurban kestirip etini dağıtırlardı. Dayısı ise ona “ağır” hediye verirdi. Böyle bir gelenek Karaçay-Balkar, Osetin, Kabardin ve Orta Asya Türkleri arasında da gözlemlenmiştir (Botaşev, 2001, s. 175).

Çocuk bir yaşına geldiğinde saç ve tırnakları kesilirdi. Kesilen saç, kullanılmamış yeni bir bez parçasına sarılıp görünmeyen bir yere konur, tırnakları ise bahçede ıssız bir yere gömülürdü. Araştırdığımız halka göre saç çığnenirse çocuk baş ağrısından eziyet çeker, hafızası zayıflar, tırnak çığnenirse parmakları kısa kalır.

Anadolu, Özbekistan ve Türkmenistan'da çocuğun ilk tırnağının kesilmesi büyük sevinçle karşılanırdı. Hatta bundan dolayı “tırnak düğünü” isimli tören de düzenlenirdi (Kalafat, 2006, s. 334).

Diğer Müslüman halklarda olduğu gibi araştırmaya konu olan bölgelerde de erkek çocukları belli bir yaşta sünnet ettirilmiştir ve bugün de ettirilmektedir. “Sünnet düğünü” yahut “küçük düğün” olarak isimlendirilen bu töreni yaşlılar çoğu zaman İslam ile ilişkilendirmekte ve erkek çocuğunun yalnızca sünnet ettirildikten sonra Müslüman kabul edildiğini söylemektedirler. Araştırmacılar ise söz konusu törenin İslam'dan önce de mevcut olduğunu ve yalnızca sonralar şeriat tarafından İslamlaştırıldığını kaydetmektedirler (Kerimov, 1987, s. 90-91).

Türkler arasında İslam'dan çok önce şekillenmiş; Hazar, Kıpçak, Kuman toplumlarının büyük bir kısmında ritüel karakterine sahip (Gedirzade, 2003, s. 87) bu gelenek, dünyanın diğer halkları arasında da mevcuttur (Kerimov, 1987, s. 87).

Borçalı Bölgesi'ne bağlı Gaçağan köyü sakini Rizvan Abdullayev'in (Abdullayev Rizvan Çoban oğlu, 1958 doğumlu, Borçalı Bölgesi, Gaçağan köyü, kişisel iletişim, 27 Ağustos 1995) söylediğinden, çocuğu sünnet ettirmeden önce kirvesinin³ belirlendiği anlaşılmaktadır. Bu bölgede kirve, en değerli ve saygın sima olarak kabul edilirdi. Bunun nedeni, sünnet sırasında çocuğun kanının onun üzerine dökülmesiydi. Bu durum çocuğun ebeveyni, boyu ve akrabası için paha biçilmez, iki aile ve nesil arasında akrabalık bağı kuran “kutsal kan” olarak kabul edilirdi (Tehleli, 2006, s. 19). Kaynaklardan da görüldüğü gibi kirve ikinci baba olarak isimlendirilirdi (Gazakh-Ağstafa Elleri, 1995, s. 65).

3 Kirve, halk geleneğine göre, çocuk sünnet edilirken genellikle sünnet giderlerini üzerine alan, sünnet sırasında çocuğun elini kolunu tutan, onun korkusunu gidermeye çalışan, daha sonra çocuk üzerinde babaya yakın bir hak sahibi olan kimseye denir.

Başkeçid Bölgesi'ne bağlı Yırğançay köyü sakini Aslan Çerpanov'un söylediğine göre, tek tehlikeli olduğu için çocuğu çift olarak sünnet ettirirlerdi. Şöyle ki, ailede erkek çocuk tek olursa, sünnet sırasında Allah'a dua edip bir kırmızı horoz da kesilirdi. İnanca göre, çiftin birinin yerini horoz aldığından, çocuğa gelecek bela ondan yan geçecektir. Kurala göre kesilmiş horoz sünnetçiye verilirdi (Çerpanov Aslan İdris oğlu 1947, doğumlu, Başkeçid Bölgesi, Yırğançay Köyü, kişisel iletişim 20 Mart 1994). Mevcut gelenek, Kaşkay Türkleri ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde uygulanırdı (Kalafat, 2006, s. 36-37).

Azerbaycan'ın diğer etnografik bölgelerinde olduğu gibi (Gedirzade, 2003, s. 176), araştırma konusu edindiğimiz halk arasında da çocuk sünnet ettirildikten sonra "el yıkama" töreni başlardı. Kurala uygun olarak kirve ellerini sünnet ettirilen çocuğun babasının elleri üzerinde tutar, bir başkası ise kirvenin ellerine su dökerdi. Çocuğun babası, ellerini kirvenin ellerinden süzülen su ile yıkardı. Bu kural bir kez de tersine yapılırdı. Yani çocuğun babası, ellerini kirvenin elinin üzerinde tutup üzerinden su akıtılırdı. Bundan sonra kirveler birbirine sarılıp kucaklaşırlardı.

Edindiğimiz bilgilere göre, sünnet töreninden birkaç gün geçtikten sonra kirve, çocuğu yataktan kaldırıp yürütmek için gelirdi. Halk arasında bu, "külден çıkarma" töreni olarak isimlendirilmektedir. Bu gün yine bir hayvan kesilir, sofra kurulurdu. Akraba ve komşular toplanır, çocuğun ve kirvenin şerefine güzel sözler söylerlerdi.

Şunu da ilave edelim ki aileler arasındaki kirve, akrabalığı nesilden nesile aktarılırdı. Kirve ile diğer yönden akrabalık ilişkisi (örneğin kız alıp kız vermek) hoş karşılanmazdı. Halk arasında kullanılan "kirve toprak dökülür diye kirvenin evinin çatısına çıkmaz" deyiimi bunun tezahürüydü.

Gürcistan Azerbaycanlıları/Türkleri arasında, bebek doğduğu günden itibaren göz altında tutulur, onun tüm hareketlerine dikkat edilirdi. Çocuğun manevi bütünlüğü, zenginliği, özetle her yönlü gelişimini sağlamak amacıyla ilk olarak onun ahlaki açıdan terbiyesine özel önem verilirdi. "Çocuklarda ahlaki terbiyenin normal olması ise ailenin yaşlı bireylerinin karşılıklı ilişkilerine, çocuğu çevreleyen uygun ortamın manevi sağlamlığına bağlıydı" (Aliyev, 2012, s. 102). Bu hususta A. S. Makarenko şöyle demektedir:

Sizin (ebeveynin- A. A.) davranışınız çocukların terbiyesinde son derece önemlidir. Siz çocuğu yalnız onunla konuşurken değil, hayatınızın her anında, hatta evde olmadığınız zaman da terbiye ediyorsunuz. Sizin tekçe çocuklarınızla değil, başka insanlarla konuşma ve onlara karşı davranışlarınız çocuk için önem arz etmektedir" demektedir (1950, s. 348).

Söz konusu meseleyle ilgili "Kitab-ı Dede Korkut" Destanı'nda (Zeynalov ve Alizade, 1988, s. 131; Özdemir, 2017, s. 12-26) ve Nizami Gencevi'nin eserlerinde (Gencevi, 1983, s. 159) de çok değerli tavsiyelerde bulunmaktadır.

Gözlem ve izlenimler, manevi güzelliklerin, yetkinliğin, bilgi sahibi olmanın, milleti, halkı, çevresindeki âlemi idrak etmenin, kavramanın temel yolunun aile bireylerinin birbiriyle iyi ilişkilerinin yanı sıra ebeveynin çocuğa telkin ettiği ahlaki terbiyeden geçtiğini göstermektedir.

Gürcistan Azerbaycanlıları/Türkleri arasında evlatlarının ahlaki terbiyesini kapsamlı şekilde yönlendirmek amacıyla ebeveyn-evlat ilişkilerine, aralarındaki karşılıklı güven ve iletişimin güzelliğine özel önem verilirdi. Araştırmacıların kaydettiğine göre "güven saflığı, iletişim güzelliği, diğerlerini dinlemeyi becermek, başkalarının gerekli düşüncelerini, tavsiyelerini kabul etmek ahlaki bütünlüğün önemli yönlerindendir. İletişim güzelliği ilk olarak evlat-ebeveyn ilişkilerinde ortaya çıkar, sonra geniş ölçekli hale gelmelidir" (Efendiyev, 1983, s. 29).

Verilen bilgilere göre, ebeveyn kendi çocuklarını ahlak kurallarına zıt olan tüm vasıtalar, beğenilmeyen alışkanlıklardan çekindirmekte ve muhafaza etmekte kararlıydı. Ebeveynlerin bu işte kararlı olması ve titizliği çocuklarda sağlam karakterin şekillenmesine, onların öğütleri güvenli ve bilinçli bir şekilde kavramasına yönelikti.

Nasıruddin Tûsî, çocuklarda kötü alışkanlık ve davranışlara karşı nefret uyandırmanın zaruri olduğunu kaydetmekteydi:

Çocuk gelişiminin ilk aşamasında çok sayıda hata yapar, beğenilmeyen işler görür, çoğu zaman yalancı, cimri, hırsız, haberci, ters ve inatçı olur, füzulluk yapar, dediğinden el çekmez, başkalarını da zararlı ve hoş olmayan işler yapmaya zorlar, sonra ise tenbih ve terbiye yaşı geçer. Öyleyse çocuğu bebeklikten terbiye etmek gerekir (1987, s. 157).

Araştırmaya konu olan bölgelerin ahalisi arasında ailede “en iyi yetenek” (Rüstemov, 2006, s. 197) sayılan ahlak terbiyesinin önemli şartlarından biri, çocuklara babaya karşı saygı duygusunun aşılmasıydı. Mevcut kurala göre, babanın etkisini korumak, saygı duyarak istek ve arzularını yerine getirmek ve kutsal bir varlık gibi hizmetinde durmak çocuğun öncelikli görevi kabul edilirdi. Çocukta babaya karşı bu gibi necip duyguları ise ilk önce anne uyandırır. Şöyle ki, o kocasına karşı nazik davranmakla çocuklarını da bu zeminde terbiye etmiş olurdu.

Nasıruddin Tusi, babaya saygının gerekliliğini şöyle temellendirmektedir:

Baba, evladın anne karnına düşmesinin ilk sebeptir. İkincisi, evladı terbiye edip kemale ulaştırandır. Evlat, hem babaya ait olan maddi lezzetlerden-yemek, içmek, giymek, yaşamak, büyümek için gereken nimetlerden-yararlanır, hem de onun sayesinde manevi meziyetlere-terbiye, edep, zeka, ilim, kültür, meslek, sanat, yani nefsanî yaşamaya ve kemale ulaşmaya neden olan nimetlere-sahip olur” (1980, s. 167).

Verilen bilgilere göre tek başına erkek ve kızların babaya borçlu olması ile mesele bitmemektedir. Aynı zamanda babanın da evlatlarına karşı borçları vardı: Çocukları terbiyeli büyütmek, okutmak, evlendirmek vd.

Ahlak terbiyesinde en önemli şartlardan biri anneye saygı ve ihtiram gösterilmesi idi. Bu işte asıl sorumluluk babaya aitti. Bu yüzden de baba tüm imkanlarıyla çocuklarının yanında anneye ilgi göstermeye, nazik ve dikkatli olmaya çalışırdı. Babanın bu davranışı, evlatlarının da aynı ruhta yetişmesine neden olmaktadır. Yani onlar (evlatlar) babalarının takdim ettiği güzel örneğin etkisi altında sevgi ve muhabbet duygusu ile anneye kalben bağlanmaktaydılar. Kaynaklarda kaydedildiği gibi “terbiye işinde iyi örneğin sergilenmesi çocuklarda daha çabuk güven oluşturmaktadır. Çocuk için en iyi örnek ise ebeveynin kendisidir” (Guliyeva, 2005, s. 142). Öte yandan “annenin evlada karşı cismanî bağlılığı” (Tûsî, 1980, s. 168) anne-çocuk sevgisini daha da artırmaktaydı.

Anelerin en kutsal, yüce varlık ve eşsiz bir mahluk olduğu Hz. Peygamberin (s) kelimalarında da yer almaktadır. Hz. Peygamber (s) hadislerinde “Cennet annelerin ayakları altındadır” buyurmakla, annelerin yüceliğine işaret etmektedir. Bunu Hz. Peygambere (s) sorulan bir sorunun cevabında görmekteyiz:

Bir şahıs Allah Resulü’nün yanına gelip sordu: “Ey Allah’ın Resulü, ben daha fazla kime iyilikte bulunmalıyım? Şöyle buyurdu: “Annene”. Adam sordu: “Sonra kime?” Hz. Peygamber (s) buyurdu: “Annene”. Adam tekrar sordu: “Sonra kime?” Hz. Peygamber: “Anene”-dedi. Adam, “Peki daha sonra kime?”-diye sorunca, Allah Resulü (s), “Sonra babana” diye buyurdu (Hesenli, 1990, s. 9).

Anneye tazim etmek, kendisini onun âdeta bir kölesi olarak görmek, kadim halkımızın en üstün meziyetlerindendir. Ünlü yazarlarımızdan Cafer Cabbarlı ile ilgili kaleme alınan bir hatıra yazısında kaydedildiğine göre, annesi küçük Cafer’den büyürken hangi meslek sahibi olacağını sorduğunda, “Ben sana köle olacağım, anne” demiştir (Dağlı, 1992, s. 382). Edibin annesine verdiği bu cevap, damarında Türk kanı taşıyan tüm çocuklar için niteliksel dersek yanılmış olmayız.

Araştırmaya konu olan halk arasında çocuklara küçüklüklerinden itibaren büyüklerden önce sofraya arkasına geçip ekmek kesmemek, yemek yerken konuşmamak, ağız şapırdatmamak, elini ağzına salıp tırnak yemek vb. telkin edilirdi. Onlara, kötü alışkanlıkların sadece kendisine dokunmakla kalmayıp çevredekileri de etkileyen edepsizlik olduğu, sokakta dolaşırken, yahut koşarken elde ekmek yemenin kabahat olduğu söylenirdi. Böyle bir durumda evin bereketinin, rızasının kaçacağı bildirilirdi. Mevcut kural ve inançla ilgili düşüncelere Dağıstan Azerbaycanlıları/Türkleri arasında da rast gelinmektedir (Gadjiyeva, 1990, s. 162).

Gelecek yaşama hazırlık, karşılaştığı tüm zorluklara göğüs germesi, iş becerisine sahip olması; özetle her yönlü gelişmesi için çocuğun çalışma terbiyesine özel önem verilirdi. Çalışma terbiyesi çocuğun ahlakını olumlu yönde etkilemekle birlikte, onun özgüvenini ve gücüne inanmasını daha da artırmaktaydı. Veriler, araştırdığımız ahali arasında 12-14 yaşındaki erkek çocuklarının çalışma alışkanlığı kazanmaları için büyüklerle birlikte ava çıkarıldıklarını göstermektedir. Onlar, daha çok kenarda bekletilip hayvanların avlanma yöntemlerini izler (Aliyev, 1995, s. 80); ayrıca Azerbaycan'da olduğu gibi (Guliyev, 1986, s. 33) tarla işlerinde de büyüklere yardım ederlerdi. 10-12 yaşındaki kız çocukları ise meyve ve gıda bitkileri toplar, ev işlerinde annelerine yardım eder ve kendilerinden küçük kardeşlerini yün şal ile sırtlarına bağlayıp dolaştırırlardı. Kısmen büyük kız çocukları ise büyük kabul edilerek yemek pişirir, çamaşır yıkar, dikiş diker ve dokuma işleri ile uğraşırlardı. Belirtilen bu kural, diğer Türkçe konuşan halklar arasında da mevcuttu (Gadjyeva, 1961, s. 264).

Verilen bilgilere göre, zamanında çalışma alışkanlıklarına sahip olan çocuklar her türlü zorluğa göğüs germe becerisini kazanırlardı. İstenmeyen durumların, talihsiz olayların yaşanması da çocukların çalışma alışkanlıklarına sahip olmamaları ile ilişkiliydi.

Araştırma konusu edindiğimiz halk arasında terbiye metotlarından biri çocukların fiziksel açıdan güçlü ve sağlıklı olmasıydı. Ailelerdeki fiziksel terbiyenin temeli, çocukların küçük yaşlarından itibaren çalışma alışkanlıklarını edinmesi ile atılırdı. Çalışma alışkanlığı edinmiş çocuklar hareketlerinde hızlı, vücut olarak daha güçlü ve sağlıklıydılar. Verilen bilgilere göre çocukların fiziksel terbiyesinde güreş, ağaç dövüştürmek, at binmek, hançer oynatmak ve çeşitli oyunlar da büyük role sahipti. Örneğin hançer oynatmak ve yarışlarda at koşturmak çocuğa dövüşkenlik, cesaret, korkusuzluk ve zor durumlarda kendine güven duygusu aşılar, ağaç dövüşünde vücut güçlenir, kol kasları sertleşir ve organizmadaki zayıf hücreler aktifleşirdi (Tehleli, 2006, s. 30). Beydilli bu konuda şunları söylemektedir:

Türk toplumu saygı duyduğu ve sevgi beslediği bu gibi insanlar, aynı zamanda yurda, töreye son derece bağlı, kahraman, cesur, yenilmez ve sürekli harekette olan alperen” tipi gibi yetişkin hale gelirlerdi. Bu yüzden de onlar kimseden merhamet beklemez ve savaşta ölmeyi daha şerefli, daha uygun görürlerdi (2005, s. 179).

Şunu da kaydedelim ki ailelerde kız çocuklarının da fiziksel terbiyesine özel önem verilirdi. Göçebe hayat tarzına mensup halk, kızlarını da at binmekte, hançer kullanmakta mahir, mert, mücadeleci ve korkmaz bir şahsiyet gibi büyütmekteydi. Tesadüfi değildir ki Türk kızlarının/kadınlarının eskiden at binip kılıç kuşanması, düşmanla yüzyüze savaşmasına dair kahramanlık ve sevgi destanlarında çok sayıda bilgi mevcuttur. Söylediğimizi, arkeolojik kazılar sırasında kadın mezarlarında bulunan çeşitli tipteki silahlar da onaylamaktadır (Gaziyev, 1965, IV, 147; Djafarzade, 1973, s. 13).

Araştırmaya konu olan halk arasında çocukların akli yönden terbiyesine de özel önem verilirdi. Ebeveyn, çocuklarının zihnî ve mantıkî tefekkürünü geliştirmek için onlara çeşitli eşyalardan bahseder, masallar söyler, saymayı öğretir ve bulmacalar sorarlardı.

Ailelerde çocukların estetik terbiyesi de unutulmazdı. Yaşlıların kaydettiği ve kaynaklardaki bilgilere göre “Bu amaçla küçük yaşlardan itibaren çocuklarda aşığa, saza-söze rağbet duygusu uyandırılırdı. Aşıkların saz çalıp okuması, şiir söylemesi, destan, masal, hikaye anlatması çocuklara estetik ruh verir, onları manen zenginleştirir ve yüksek ahlaki keyfiyetler kazandırır”. (Aliyev, 2012, s. 110) Tesadüfi değildir ki alanın önemli bilim adamları aşık şiirini tükenmez estetik güzellik hazinesi olarak isimlendirmişlerdir (Mustafayev, 1983, s. 3).

Yukarıda kaydettiğimiz gibi, tüm bu terbiye yöntemlerinin yanı sıra ebeveynler çocuklarının kiminle oturup kalkmasına, dostluk ve arkadaşlık yapmasına da ciddi dikkat ederlerdi. Hikmet kitaplarında, saf ve zayıf olduklarında çocukların, çevredekilerin özelliklerini çabuk benimsedikleri, terbiyenin en temel şartı olarak tabiatlarını bozabilecek kimselerle arkadaşlık yapmaktan menedilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Tusi, 1980, s. 157). Büyüklere saygı, doğru sözlü olmak, habercilik yapmamak, günahlardan çekinmek, ebeveynin çocuklarına telkin ettiği temel

yönlendendi. Ailenin büyükleri çocuklara doğru konuşmanın en güzel yol olduğunu öğretmekteydiler. Doğrulukla bağlı Mevlana Celalettin Rumi şöyle diyor: “Ok gibi doğru ol da yaydan fırla. Çünkü, hiç kuşkusuz yaydan her doğru olan fırlar” (Rüstemov, 2015, s. 82).

Yaşlıların (Anahanım Hıdır kızı, 1915 doğumlu. Bolnis bölgesi, Darvaz Köyü, kişisel iletişim, 19 Eylül 1993; Gocayeva Şüşehanım Ortacalalı, 1926 doğumlu, Ortacala Mahallesi, Tiflis, kişisel iletişim, 14 Mart 1994; Ağamalov Nagmet Gasım oğlu, 1928 doğumlu, Garayazı Bölgesi, Ağtehle Köyü, kişisel iletişim, 29 Ekim 1999) söylediğine göre, genel olarak tüm ailelerde çocuklara korkusuzluk, mertlik, mücadele ruhu, gücüne, becerisine güven, doğruluk ve dürüstlük duyguları aşılamak her bir ebeveynin borcu olmuş ve bugün de devam etmektedir.

Sonuç

Yapılan bu tarihi-etnografik araştırmanın sonucunda, araştırdığımız bölge ahalisi arasında küçük yaştaki çocuklarla ilgili olarak çeşitli tören, ritüel ve toplantıların yapıldığı ve geleneklerin (çile kesmek, heyderi yapmak, göbek kesme, topraktan geçirme, kardeş bacılık, diş hediğine toplanma, sünnet düğünü, hoş geldin vb.) icra edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca ailede çocukların çok yönlü yetişmesine, terbiye edilmesine çalışılmış, kökü binyılların derinliğinden boy gösteren milli gelenek ve göreneklerimize, değerlerimize, saygı ve ihtiram ruhunda büyümelerine gayret edilmiştir. Çocukların geleceğinin büyük ölçüde ailede gördüklerine ve deneyimlediklerine ve aldıkları yetiştirme tarzına bağlı olması tesadüf değildir. Çünkü aile, bir çocuğun zihinsel, ahlaki ve fiziksel gelişiminin temelini atıldığı yerdir. Çocuklar bilgi, beceri ve temel alışkanlıkları, asil nitelikleri ve etik kuralları aileden edinirler. Bu nedenle, çocukların kişilik olarak oluşumu ve toplum için gerekli insan varlıkları ve vatandaşlar olarak büyümeleri için sorumluluk yükü koşulsuz olarak aileye düşmüştür.

Geçmişlerden gelen geleneğe günümüzde de dikkat edilmekte ve yaşatılmaktadır. Bu durum, araştırma konusu olarak seçtiğimiz halkın tarihi geçmişinden emanet kalan manevi değerlerin değerlendirilebilme ve onu koruyarak gelecek nesillere aktarma becerisini ortaya koymaktadır. Nitekim toplumlar ve topluluklar gelenekleri, âdetleri ve kültürleriyle ayakta kalabilmekte ve var olabilme iddialarını sürdürebilmektedir. Gürcistan'da yaşayan Azerbaycan Türk topluluğu da bu kültürel mirası taşıyabildiği ölçüde var olmaya devam edecektir.

Kaynakça

- Aliyev, A. T. (1995). *Gürcüstan Azərbaycanlılarının manevi medeniyyəti*. Elm.
- Aliyev, A. T. (2010). Gürcüstan Azərbaycanlıları arasında körpe uşaqlarla bağlı mərasimlər (XIX əsrin sonu-XX əsrin evvəlləri). *Bakı Universitetinin Haberləri. Humanitar Elmlər Seriyası*. 4, 113-118.
- Aliyev, E. T. (2012). *XIX-XX əsrin evvəllərində Gürcüstan Azərbaycanlılarının ailə məişəti*, Elm və təhsil.
- Aliyev, G. E. (2009). *Gəfəz tarixi (en qədim çağlardan XVIII əsrin sonuna dek)*. Elm.
- Argutinskiy-Dolgorukov, A. M., Boçkareva, V. P. və Daniloviç, R. İ. (1897). Rayon Tiflisskogo-Karssko-Erivanskoy Jeleznoy Dorogi v Ekonomiçeskom i Kommersçeskom Otnoşeniyakh, *MİEBGKZK. Zagafgazskoy Jeleznoy Darogi*.
- Babazadə, E. T. (2012). *Gəncə Hanlığının tarixindən*. Şərg-Gərb.
- Bakıxanov, A. A. (1991). *Gyulistanı İram*. Elm.
- Beydili (Memmedov), C. (2005). Köçəbə ruhu. *Azərbaycan Jurnalı*, 4, 171-180.
- Botəşev, M. D. (2001). Ustanovlenie İskusstvennogo Rodstva pri Obryadakh Detskogo Çikla u Karaçəevçev. *Karaçəevçi i Balkarçı: Yazıka, Etnografiya, Arkheologiya. Folklor*. 137-193
- Dağlı, S. (1992). *Bahar Oğlu*. Azərneşr.
- Djafərzadə, İ. M. (1973). *Gobustan (Naskalnie İzbrajeniya)*. Elm.
- Efəndiyev, O. N. (1983). *Aşığı Poeziyasının estetik problemləri*. Azərneşr.
- Eritsov, A. D. (1887). Ekonomiçeskiy Bit Gosudarstvennikh Krestyan Borçalinskogo Uezda, *MİEBGKZK, VII*, 367-534.

Gadjiyeva, S. Ş. (1961). *Kumiki*, Akademii Nauk SSSR.

Gadjiyeva, S. Ş. (1990). *Dagestanskıe Terekemençi XIX-naç. XX, v.*. Nauka.

Gaziyev, S. M. (1965). Gebeledə Aparılmış Arkheoloji Tedqiqat və Gazıntıların İlk Yekunları, *Azərbaycanın Maddi Medeniyyəti*. Der., Bakı. Azərbaycan SSSR EA Neşriyyatı. VI, ss. 235-247.

Gedirzade, H. G. (2003). *Aile ve meişetle bağı adetler, inamlar, etnogenetik elageler (nakhçıvan materialları esasında)*. Elm.

Gencevi, N. (1983). *Yeddi gözəl*. Elm.

Guliyev, H. A. (1986). *Azərbaycanda aile meişetinin bezi meseleleri*. Elm.

Guliyeva, N. M. (2005). *Azərbaycanda müasir kənd ailesi*. Elm.

Hesenli, S. (1990) *101 Hadis (Hazreti Muhammed Aleyhisselamın Söyledikleri)*, Genclik.

Kalafat, Y. (2006). *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk halk inançları*. Berikan.

Kerimov, G. M. (1987). *Şeriet ve onun sosial mahiyyəti*. Azərneşr.

Kırzioğlu, M. F. (1972). *Karapapaklar. Borçalı-Kazak Uruğunun Kür-Aras Boylarındakı 1800 yılına bir bakiş*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Makarenko, A. S. (1950). *Seçilmiş pedagoji eserleri*. Azərbaycan Mektebi Jurnalı Neşri.

Memmedli, Ş. B. (1997). *Alın yazımız*. Dayag.

Memmedov, İ. (2008). *Azərbaycan dilinin etnografik leksikası*. Elm.

Memmedov, K. H. (Ed.) (2013). *Borçalı abideleri*. Tbilisi.

Mevlana Celaleddin Rûmî (2015). *Mesnev-i Ma'nevî* (D. Örs, H. Kırancı, Haz.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu.

Mustafayev, C. (1983). Senetin milli kökleri. *Osman Efendiyeve: Aşık poeziyasının estetik problemleri*, Azərneşr, 3-9.

Ortabaeva, R. A. (2001). Karaçaevo-Balkarskie Kolıbelne Pesni v Severokavkazskom Folklornom Kontekste, *Karaçaeveve i Balkarçı: Yazıka, Etnografıya, Arkheologiya. Folklor*, RAN, 286-299.

Özdemir, C. (2017). Dede Korkut kitabında saygı. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 16, 7-29.

Recebli, G. E. (2013). *Azerbaycan tarihi*. Elm ve tehsil.

Rüstemov, Y. (2006). *Mövlana Celaleddin Ruminin sufilik felsefesi*. Nurlar Neşriyyat.

Tehleli, A. (2006). *Haqqın gözü terezidir (Etnografik Düşünceler)*. Azərneşr.

Tusi, H. N. (1980). *Akhlagi-Nasiri*. Elm.

Zeynalov, F ve Alizade, S. (1988). *Kitab-ı Dede Korkut*. Yazıcı.